

Україна «Terra incognita»: Чумаки на небі загубили жорна...

*"Чумаки на небі загубили жорна,
Знайшлася яма й на Чумацький шлях,
Мелють, мелють жорна тихо та проворно,
І від того небо в борошні-зірках"*

Існує легенда, що чумаки їздили до Криму по сіль, орієнтуючись вночі на світлу смугу на небі. Повертаючись із Криму, перші чумаки нібито позначили дорогу сіллю, яка сипалася з дір у возах. Господь переніс цю соляну дорогу на небеса. З того часу чумаки знали шлях по сіль і зворотню дорогу додому. У глибинах століть ховається справжня «Terra incognita» України.

Чумаків часто називали «сухопутними моряками», а їхній промисел – «плаванням по степу». Ось основні спільні риси між ними:

1. Степ як море

Для чумака безкрайній український степ був тим самим, чим для моряка океан.

Орієнтація: Як і моряки, чумаки прокладали шлях за зірками. Головним дороговказом був **Чумацький Шлях** (наша Галактика).

Візуальна схожість: Чумацькі вози (**мажі**), накриті білим полотном, здалеку нагадували вітрила кораблів, що «пливуть» серед високих трав.

2. Суворі дисципліна та ієрархія

Подорож у степ була такою ж небезпечною, як вихід у відкрите море, тому організація була військовою:

Ватажок: У моряків – капітан, у чумаків – отаман. Його слово було законом.

Команда: Чумаки об'єднувалися у валки (каравани), де кожен мав свої обов'язки (наприклад, кашевар, пастух), подібно до ролей на кораблі.

Взаємовиручка: Одинак у степу, як і моряк без корабля, був приречений на загибель.

3. Побут та небезпеки

Тривала розлука: Обидва промисли вимагали покидати домівку на багато місяців. Це сформувало особливу культуру — тужливі пісні про долю, далеку дорогу та очікування рідних.

Озброєний захист: Чумаки, як і моряки в часи піратства, були воїнами. Вони мали вогнепальну зброю та гармати, щоб відбиватися від нападів грабіжників або татар.

Своя мова та обряди: У чумаків, як і у моряків, існував свій професійний сленг, специфічні традиції та вірування (наприклад, про «нечисту силу» в дорозі).

4. Економічна роль

Обидві професії були головними «артеріями» торгівлі. Моряки з'єднували континенти, а чумаки — українські землі з Кримом, Чорноморським узбережжям та Європою, доставляючи стратегічні товари (сіль, рибу, зерно).

Ще не так давно — десь із сто років тому — по дорогах України з настанням весни тяглися на південь валки чумаків. На всі боки лунали степом розлогі пісні:

Ой із-за гори, із-за кручі

Та скриплять вози йдучи.

Та вози скриплять, та ярма бряжчать,

А воли ремигають.

А попереду та чумаченько

Та й у дудочку грає.

Чумаки були не просто групою людей, які разом їздили на промисел. Це був певний соціальний тип зі своєю особливою психологією, своєрідною організацією побуту, звичаями і традиціями.

Цікавий опис чумаків у О.С. Афанасьєва-Чужбинського в «Подорожі у Південну Росію»: «Все це народ видатний, особливо придніпровці. У своїх вишитих на грудях сорочках, незмірних шароварах, які всі у смолі, з довгими чупринами, вони надзвичайно оригінальні. Білизна, намазана дьогтем, не свідчить про неохайність; це робиться навмисно, по-перше тому, що чумаки йдуть у край, в якому у колишні часи існувала чума; по-друге для того, щоб у дорозі не завелася нужда (відома комаха). Це особливий тип. Чумак за ремеслом, від діда й батька, який хлопчиком вже ходив у дорогу, — в усьому, навіть у зовнішньому вигляді, набуває особливого характеру. Степове життя в пустелях, постійне кочовище, ночівля під відкритим небом, бесіди біля вогню, самотнє нічне ходіння на сторожі при волах, і пісні, часно імпровізовані тут же в степу ким-небудь з товаришів, — все це накладає на чумака особливий відбиток»

З другої половини XV і до кінця XIX століття в багатьох місцевостях України після хліборобства і скотарства одним із найпоширеніших занять

сільського населення було чумакування. У давнину поклади кам'яної солі в Україні не були відомі, тож по сіль їздили до Азовського та Чорного морів, пізніше – до Галичини й Волощини. Спочатку тих, що возили сіль, називали просто „люди”, потім – „соленики”, а від XVII століття – „чумаки”. Десь із того часу в Криму татари ввели плату за сіль (раніше її брали безплатно). Через це виникали сутички між солениками та місцевим населенням. Походження слова „чумаки” досі невідоме, хоч сам промисел чумакування був поширений по всій Україні.

Від кінця XVIII століття на Азовське узбережжя, Дін, Волгу їздили по солону й сушену рибу. Окрім цих, чумаки стали перевозити за плату й інші товари: зерно, деревину тощо. Таким чином з торгового промислу чумакування переходить у торгово-візницький. Дослідник чумацтва Іван Рудченко писав, що в Україні не було села, де б кілька родин не чумакувало. Завдяки чумакуванню значна частина селянства втягувалась у торгівлю, що сприяло налагоджуванню зв'язків між різними, навіть віддаленими місцевостями.

Письменник Григорій Данилевський, змальовуючи побут чумаків кінця XIX сторіччя, писав: „Чумацькі слободи, тобто такі, де селяни переважно візникають, найбагатші. Ці чумацькі гнізда, як їх називають. Відомі на півдні всі до одного. Тут ведуть чумацький промисел гуртом. У когось пар тридцять, сорок і п'ятдесят волів, а в когось при цьому в наймі ще десятин сто чи двісті землі, знята на відкуп винокурня, ліс, ділянка на винному відкупі, душ тридцять робітників і в горщику де-небудь замазано під піччю або закопано в саду тисяч сто асигнаціями чистогану... За халявою у нього для торгів повна калитка”.

Наприклад, на Звенигородщині були села, де майже кожен двір чумакував. І сама Звенигородка з довколишніми селами поряд із Чигирином та Білою Церквою була центром чумацького промислу. Родич Т. Шевченка з села Кирилівка І. Маломуж розповідав: „...У кого скотина була, їздили в Адес та в Крим. Возили найбільше, що там зроблять з дерева: колеса, граблі, дуги, кісся, вила дерев'яні. Деякі й пшеницю возили. Були й такі, що на чужих волах їздили...” Разом із виробами з дерева на Звенигородщині торгували фруктами.

Чумацькі садиби мали дві брами: одну – з поля, другу – з села. На подвір'ї чумака могло бути й дві комори, у них стояли засіки та кадуби на сіль; були взовні, в яких також попід стінами стояли засіки на сіль та рибу. Багаті чумаки

відкуповувалися від панщини, мали наймитів на власному полі і в дорозі, а бідний чумак ледве зводив кінці з кінцями. Як-от у пісні співається:

Поїхав чумак у дорогу,
А чумачку лишив вдома:
Ані солі одробинки,
Ані хліба окрошинки,
А в колисці дві дитинки,
Ні на єдній сорочинки.
На чумачці ні спіднички,
На чумаку ні шапчинки.

Крім селян чумакували й козаки, міщани і навіть духовенство. Загалом чумацтво відігравало позитивну роль в економічному розвитку села: воно вносило нові прикмети в патріархальний побут, пожвавлювало торгівлю, зокрема привозними товарами. Спосіб життя чумаків та їхніх родин помітно відрізнявся від хліборобського, тож не дивно, що тут витворилися свої традиції, які передавалися з покоління в покоління. У численних народних піснях правдиво відбито і збирання чумака в далеку дорогу, і поневіряння на чужині, і туга за родиною та коханою, і напади грабіжників, і смерть самотнього чумака серед степу.

Було літо, було літо та й стала зима,
Як не було пригодоньки, гей, гей, та й досі нема.
Була, була пригодонька, з Дону ідучи,
В чистім полі при дорозі,
Гей-гей, воли пасучи,
Занедужав чумаченько, упав та й лежить,
Жалується отаману, гей, гей, голова болить.
-Отамане, отамане, батьку мій рідний,
Бери мої воли, вози, гей, гей,
Та й до дому йди.
Скинув чумак сіру свиту, скинув ще й кожух,
А сам припав к сирій землі, гей, гей, оддав Богу дух.
А в неділю рано-вранці та вдарили в дзвін –
Це ж по тому чумакові, гей, гей, що ходив на Дін...

Багатьма дорогами України ходили чумаки до Криму, до Одеси, на Дін та в Херсонські степи. Найвідоміші з них – це Чорний та Муравський шляхи. Чорний шлях називався так тому, що був небезпечний. Нерідко на чумацькі вози нападали грабіжники, забирали воли й товар:

Ой чумаченьки степом їдуть,
Нові вози грають,
А їх гайдамашки переймають
І за ватагою питають.

Довга й важка дорога гартувала чумаків морально й фізично. Недарма ж про них говорили: „То люди бувалі, сходили світа, багато бачили, багато знають”. Більшу частину життя чумаки проводили в дорозі, тож і помирати нерідко доводилось на чужині. З весни до осені разів по три ходили чумаки на південь, а з настанням холодів поверталися додому. „Як прийшла Покрова, сиди, чумаче, вдома”, – каже народна приказка. Проте часто бувало, що й на зиму чумак не повертався додому, а приставав десь на півдні до хазяїна, в якого було сіно для волів.

За енциклопедичними даними в середині минулого століття волами перевозили щороку 60-80 мільйонів пудів вантажів. У ті часи в Україні була поширена славнозвісна сіра порода волів, що відзначалася велетенськими розмірами і неабиякою витривалістю. Саме цю породу найбільше полюбляли чумаки. У дорогу воли починали ходити в чотирирічному віці. Їх добре доглядали, часто мили водою й обтирали соломною (щоб були кучеряві), хвости розчісували гребінкою, роги чистили склом. Багаті чумаки навіть золотили роги волам та занози у ярмах. Кожний чумак міг сам зробити воза, а колеса виготовляв стельмах. Дьоготь для змащування коліс гонили самі або ж купували у майданників.

Як писав О. Довженко, „віз наш увесь дерев’яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім”. Відоме було прислів’я: „Віз ламається – чумак ума набирається, а як віл пристає – то й ума не стає”.

Узимку до відкриття чумачки господарі-чумаки готували вози, ярма, лагодили шкіри, дбали про волів. Ярма та вози різьбили. Спосіб життя чумаків (взимку мали вільний час) давав змогу багато різьбити хату, хатнє і господарське начиння. Особливо ретельно, з великою любов’ю різьбили ярма і задники возів. До сьогодні ми ще знаходимо різьблені ярма на батьківщині Шевченка, найбільше на Чигиринщині. Часом на таких ярмах знаходимо цілий хліборобський календар.

У дорогу брали такі харчі: сухарі, пшоно, сало, барило на воду та баклагу з горілкою. Варили на тринозі в казані галушки (їли їх дерев’яними шпичками), куліш, затірку, кашу із щирбою (каша, зварена у воді, в якій кипіла риба). Обов’язково брали в дорогу півня, який сповіщав про час.

Перед дорогою, а також повернувшись додому, готували обід, на який запрошували не тільки односельців, а й гостей із сусідніх сіл. Старий чумак – батько чи дід – виносив із хати свячену воду, кропив нею воза та волів, потім брав сокиру і кидав наперед волів – вони мали пройти, не зачепивши її колесами. Якщо кинута сокира лежала на схід, подорож, вважалося, буде вдалою, якщо на південь, – заробіток буде добрий. Виряджаючи чумака в дорогу, жінка й діти з плачем проводжали його за село. Старий отаман також проводжав валку в поле, аж поки не видно було села.

У степу чумаки вибирали з-поміж себе отамана – досвідченого чумака. Вгорі йому на шапку нашивали червону квітку. Отаман їхав верхи на коні або ж у візку, запряженому конем. Усі гроші здавали йому, він вів рахунок, карбуючи на палиці. Слово отамана було для всіх законом, без нього навіть вози не мазали. Одягався отаман у широку полотняну білу сорочку, оздоблену скромною вишивкою, в широкі штани (з восьми аршин полотна) на ремінному очкурі, до якого кріпився ніж-„циганчук”, постолі або ж чоботи. За халявою чумак тримав ложку, люльку, сопілку, молитовник від пропасниці. У холодну пору чумак носив свиту або кожух, а шапку не скидав і влітку.

Чумаки любили свою нелегку працю, своїх волів і все спорядження. Ось як згадував про це чумак із Звенигородщини Йосип Момот: „Я ні з ким так щиро та солодко не побалакаю, як із волами, чумацькими лишками”. Навіть тоді, коли чумацтво вже цілком занепало, старі чумаки продовжували дотримуватись у побуті давніх звичаїв.

Крім риби й солі, чумаки привозили різні подарунки рідним. Жінкам – крамної тканини на очіпок, хустки, намисто, чоловікам – пояси, штани, дітям – горішків. Для себе та на продаж привозили також ладан, гвоздику, родзинки, перець тощо. Згадаймо, як у Шевченка:

Везе Марко Катерині
Сукна дорогого.
А батькові шитий пояс
Шовку червоного.
А наймиці на очіпок
Парчі золотої
І червону добру хустку
З білою габою.
А діточкам черевички,
Фіг та винограду,
А всім вкупі – червоного
Вина з Цареграду
Відер з троє у барилі,
І кав'яру з Дону –
Всього везе...

Побувши тижнів зо два вдома, чумаки знову лаштувалися в дорогу. Товар збували вдома й на ярмарках. Дрібний товар чумацькі жінки важили на сокиру. Кожний карб на сокирі показував певну вагу. Проїжджаючи селами, чумаки давали гостинці дітям. Хто не чумакував, тому давали солі та риби без грошей.

У свої садиби чумаки заїжджали з поля, щоб не наробити шкоди. Сіль зберігали в засіках комор у кайдубах, сипанках, а міряли її діжками та мірками. Бувало, що волів залишали на зимівлю на півдні в хазяїна, де їх легше прогодувати. Робили загін – викопували землянку, будували піч, обгороджували всю місцину возами. Після першої ночі в загоні отаман вертався додому, а для догляду за волами лишалися наймити. Щоб наймит добре доглядав худобу, хазяїн-чумак давав йому паровицю волів на виплат. Через п'ять років служби наймит ставав чумаком.

У загонах чумаки читали (всі були грамотні), співали, грали в шахи (виготовляли їх з паличок), мережали вози та ярма, розповідали казки. Справляли свята, грали в гилки, в довгої лози, грали на сопілках. Весною загони розбирали.

У чумаків було багато власних звичаїв та повір'їв. Зустрівшись у дорозі з чужими чумаками, зупинялися, закурювали люльки, розпитували один одного про життя-буття, про новини. Між собою чумаки були дружні, допомагали один одного в біді. Зустріч на дорозі з жінкою віщувала недобре. Тому жінки, побачивши здалека чумаків, ішли геть з дороги й ховалися.

Заробляючи на прожиття торгового-візницьким промыслом, чумаки, природно, втрачали інтерес до хліборобської праці. Проте в голодну та холодну зиму, коли не вистачало кормів для худоби, це нерідко оберталось для чумаків нещастям, як оповідає поширена в багатьох варіантах пісня про мужика-косаря та чумака:

Косить мужик у полі сіно,
Да з нього кривавий піт ллється,
Сидить чумак в холодку під возом
Та й з мужика сміється.

Чимало ще різних сторін чумацького життя відбито в народних піснях. Поїхав чумак у дорогу, а вдома господарство занедбане, тужить за чоловіком жінка з дітьми, плаче молода дівчина за своїм коханим:

Да насіяно, да наорано – нікому жати,
Десь поїхав мій миленький в Крим-город гуляти.
Або ще:

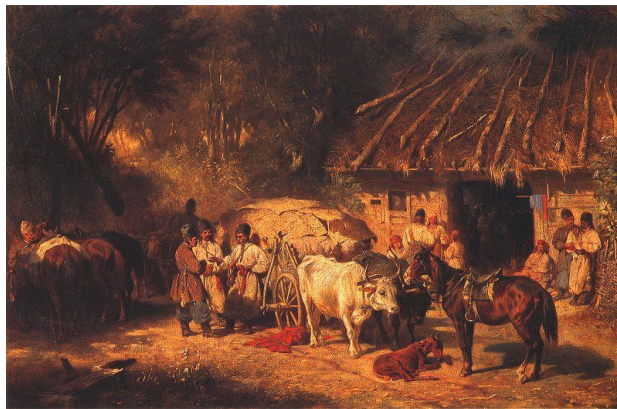
-Ой чого ти мене, мати, рано не збудила,
Ой як тая чумачина з села виходила?
-Тим я тебе, моя доню, рано не збудила, –
Попереду твій миленький, щоб ти не тужила.
Але найгірше було, коли чумак залишав зароблені тяжкою працею гроші в корчмі:

Який чумак нещасливий –
Йде з дороги ледве живий,
Гей, гей, йде з дороги ледве живий.
З гори їде – не гальмує,
А під гору – не бичує,
Де корчомка, там ночує...

Народжені в тісному єднанні з природою, численні чумацькі пісні є справжніми мистецькими шедеврами, вони й нині хвилюють нас своєю задумливою поетичністю. До таких належать „Над річкою бережком”, „Їхав чумак із Криму додому”, „Ой ходив чумак” та багато інших.

Хто не знає, наприклад, такої пісні, як „Ой горе тій чайці”? Правдиво й зворушливо зображаючи картини реального життя, вона, разом із тим, сповнена глибокого філософського узагальнення.

Образ безталанної чайки, що „вивела часняток при битій дорозі”, ще і в давні часи став символом знедоленої України, яку впродовж століть шматували чужоземні загарбники й поневолювачі.

Чумацтво з його своєрідним побутом та звичаями, з його багатим фольклором здавна привертало увагу багатьох українських, а також російських письменників, художників. Серед них І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, О. Кольцов, І. Айвазовський, К. Трутовський, С. Васильківський... Ось рядки з поезії Шевченка „У неділю не гуляла...”:

Отак вона вишивала,
У віконце поглядала:
Чи не ревуть круторогі?
Чи не йде чумак з дороги?
Іде чумак з-за Лиману
З чужим добром, безталанний,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи, співає...

Михайло Коцюбинський, глибоко зворушений своєрідною чумацькою музою, витворив хвилююче оповідання „На крилах пісні”.

Чумацькі пісні збирав, зокрема Дмитро Миколайович Ревуцький, музикознавець і фольклорист, брат композитора Л.М. Ревуцького.

Серед письменників ХХ століття, що присвятили цікаві рядки чумакам, слід загадати Максима Рильського. Ще в дитячі роки, живучи в селі Романівка на Житомирщині, майбутній поет часто слухав розповіді старих людей про чумаків, про їхнє життя, сповнене незвичайних пригод. Пізніше ці дитячі враження він описав у своїй поемі „Чумаки”:

Гусиний крик і жайворонків спів...

Чуть бугая здалека водяного...

І теплий вітер ніжно затремтів,

І йде весна, й святкує перемогу.

Благослови ж, матусю, чумаків

На їх непевну і тяжку дорогу,

Бо вже й воли, почувши дальню путь,

Води не п'ють і голосно ревуть.

Цікаві факти про чумаків :

- ✚ Їздили чумаки валками до 100 і більше возів, що їх очолювали виборні отамани.
- ✚ Одяг чумаків був непоказний, але міцний: дві сорочки, двоє штанів, свитка, чумарка, пояс, шапка-кучма. У холодну пору брали кожуха. Одну із двох сорочок не скидали упродовж всієї мандрівки. Вона була змащена дьогтем і захищала від вологи, пилу, комах та інфекцій. Другу одягали тільки в одному випадку - коли чумака помирає...
- ✚ Для того щоб в дорозі не заразитись чумою, чумаки мазали свій одяг в дьогтем.
- ✚ Деякі вчені вважають, що чумаки породили козацтво. Так як вони займалися не тільки перевозкою товарів на сотні кілометрів, а й змушені були його захищати від нападів ворогів. Вони оволоділи військовою майстерністю і стали стержнем козацтва
- ✚ Чумаки володіли неабиякою майстерністю дипломатів. Вони займалися укладанням міждержавних економічних угод на тих землях, де здійснювали свою діяльність. Це дозволяло їм відкривати все нові та нові ринки для збуту та імпорту товарів
- ✚ В довгих мандрівках чумака пізнає світ, зустрічає цікавих людей і слухає дивовижні історії. Втім, таке життя має й інші наслідки: народний оповідач сміється з чумака, який не знає скільки в нього дітей
- ✚ Коли чумакові не щастить, родину обсідають злидні; деякі народні пісні не радять дівчатам одружуватися з чумаками. Трапляються йому й „пригоди" часом недуга забирає нещасного серед степу; останні його думки звертаються до вірних супутників: „воли мої половії, хто ж вам буде

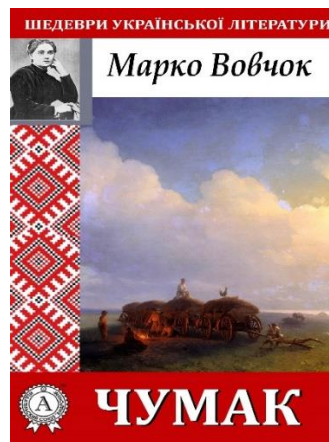
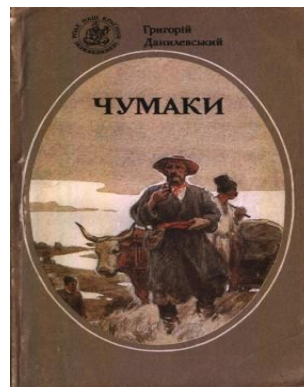
пан?".... Товариші, поховавши його, рушають у путь „а той вже там, у них над головами, додому їде, розсипає сіль..." (Л. Костенко).

✚ Чумак зберігає давні традиції та не схвалює нововведень. Ось вісь його воза зачіпляється об імперський верстовий стовп: „Чи здуріли москалі, чи місця не мали? На самісінькім шляху палі повбивали!" досадує він (С. Руданський).

Художні твори про чумаків змальовують життя, побут та небезпечні подорожі українських торговців сіллю XVI-XIX століть. Найвідомішими є художньо-документальний нарис Г. Данилевського «Чумаки», повість Марка Вовчка «Чумак» та дитяча книга В. Ракшанова «Чумаки, чумаченьки», що описують їхній шлях за сіллю до Криму.

Основні художні та художньо-документальні книги про чумаків:

- Григорій Данилевський — «Чумаки» — класичний твір, художньо-документальний нарис, що детально змальовує побут, звичаї, пісні та небезпеки чумацького промислу.
- Марко Вовчок — «Чумак» — оповідання про важку долю чумака та його родини. «Чумак» Марка Вовчка — оповідання про нещасливу долю закоханих, яких розлучили. Гриць чумакував і закохався у Марину, та її віддали силоміць за нелюба. Змарнів парубок, і єдина втіха йому була — чумацькі мандри.
- Володимир Ракшанов — «Чумаки, чумаченьки» — книга для дітей, яка знайомить з культурою та побутом українських чумаків.

Ці книги фокусуються на чумацтві як особливому культурно-історичному явищі, описуючи довгі мандрівки возами (мажами), романтику степу, небезпеки в дорозі, чумацькі пісні та обереги.

Образотворче мистецтво XIX століття також звертається до чумацької теми.

Картина Костянтина Трутовського належить до раннього періоду творчості митця, коли він надавав перевагу стриманому колоритові і точному рисункові. З великою цікавістю художник змальовує деталі широкі колеса, конструкцію упряжі, полотняне вбрання і круторогі голови доглянутих, випещених волів.

Постать чумака випромінює почуття гідності. Його грубий кобеняк, накинутий на плечі, грає пурпуровими зблисками, неначе королівська мантія.

Дозріле збіжжя вказує, що чоловік зображений на шляху додому...

Ретельно укритий віз, очевидно, наповнений сіллям та таранею. Без сумніву, перед нами добрий господар, який дбає про майно й худобу. Та суворе обличчя сповнене турботи й печалі, а темні хмари, які затягують небо, натякають на пережиті в дорозі пригоди. Спадає на думку пісня, в якій чумаки поважно відповідає на докори селянина про „ледаче“ життя: „я і сію і орю, і раненько з Криму йду, і всіх чумаків веду“.

Іван Айвазовський малював чумаків під Олешками. Дніпро, український степ, млини та чумаки – Айвазовський написав десятки неймовірних картин про Україну, які невідомі широкому загалу.

Сотню років їх не виставляли на престижних виставках, натомість демонструючи лише одну зі сторін таланту митця – майстерність мариніста. Замовчували росіяни не лише український колорит у творчості Івана, а і його зв'язки з Україною. У біографії художника майже нічого немає про це, однак, частина картин, які, попри все, збереглися, свідчить про інше – Айвазовський захоплювався Україною, мандрував нею та малював надзвичайні пейзажі! А ще володів українською та підтримував зв'язок із Миколою Гоголем і Тарасом Шевченком!

Іван Айвазовський. «Чумаки в Україні»

Іван Айвазовський «Український пейзаж вночі» (1870)

Іван Айвазовський «Чумаки на відпочинку»

Іван Айвазовський «Український пейзаж з чумаками при місяці» (1869)

Іван Айвазовський «Дозвілля чумаків» (1885)

Іван Айвазовський «Обоз в степу»

Тож, багато хто з нас і досі відчувається чумаком Ми прагнемо пригод і не боїмося ризиків. Тож нехай наші справи підсвічують на вдачу зорі з далекого чумацького шляху. І нехай допоможуть нам здолати рашистського ворога, який напав на землю славетних чумаків!

23.03.2026 р.

Укладачі: Ганна ПРОКОПЧУК, завідувачка бібліотеки
Інна ГОРОХОВСЬКА, бібліотекар
Ніна ГАЛУЗИНСЬКА, адміністратор бази даних